
Staatsdesintegratie, geweld en decivilisering

Joegoslavië in het perspectief van de civilisatietheorie

1. Inleiding

Rond 12 juli arriveerde de generaal, vergezeld door enkele officieren en manschappen, in het dorp waar zo'n 28.000 mensen uit de naburige belegerde stad naar toe gevlucht waren in de hoop daar bescherming te vinden. Hij was te paard en terwijl hij de vluchtelingen monsterde, viel zijn oog op het grote aantal mannen en jongens onder hen. Volgens een ooggetuige kon hij zijn intense genoegen nauwelijks verbergen. 'Wat zijn het er veel!', riep hij uit. 'Dat wordt een feest. Het bloed zal tot jullie knieën staan.' In de daarop volgende dagen werden naar schatting tussen de twee- en vierduizend inmiddels gevangen genomen mannen en jongens methodisch omgebracht, veelal door middel van fusillades. Meerdere getuigen hebben gezegd dat de generaal bij een deel van de moordpartijen persoonlijk aanwezig was, gezeten in een rode Ford. Kort tevoren had hij de vluchtelingen nog meegedeeld: 'Jullie zullen vrijgelaten worden en jullie hebben niets te vrezen'. Mensen die hem kennen, wijzen erop dat hij er goed in is een welwillende en vriendelijke houding aan te nemen terwijl hij aan de planning van moorden werkt.¹

Deze gebeurtenissen vonden plaats in de zomer van vorig jaar in het oosten van Bosnië, niet ver van de grens met Servië. Mede door de schaal van deze massamoord en de internationale betrokkenheid hebben ze tamelijk veel aandacht gekregen in de media, maar in de afgelopen jaren hebben zich vele tientallen malen soortgelijke gebeurtenissen voltrokken. Vanaf augustus 1990 in en rondom Knin in Kroatië waar Servische groepen in gewapende opstand kwamen tegen het Kroatische bewind en Kroatische inwoners werden verdreven, tussen juni en december 1991 elders in Kroatië tijdens de Servisch-Kroatische oorlog; later, vanaf maart 1992, vooral in Bosnië. Het terroriseren, vermoorden, deporteren en verdrijven van aanzienlijke aantallen inwoners van dorpen en steden, overwegend non-combattanten, is geen onvermijdelijk bijproduct van militaire strijd maar in de meeste gevallen een centraal bestanddeel van een doelbewuste strate-

gie met een sterk genocidale inslag. Het voornaamste oorlogsdoel van de betrokken oorlogspartijen, met name van Servische en Kroatische kant, is territoriale expansie en/of consolidatie gepaard gaande met 'etnische zuivering' van 'ongewenste' bevolkingsgroepen. Het zaaien van terreur om leden van die groepen te verjagen, het plunderen en vervolgens in brand steken of opblazen van woonhuizen en gebouwen, het onteren en verwoesten van begraafplaatsen, van moskeeën, katholieke en orthodoxe kerken, de vernietiging van culturele symbolen, de systematische mishandelingen, verkrachtingen, martelingen en moorden in soms geïmproviseerde detentiecentra en concentratiekampen maken daar alle deel van uit. Opvallend is de grote wreedheid waarmee veel van dit alles wordt uitgevoerd.

Het lijkt weinig twijfel dat het Servische bewind in Belgrado en de Servische machthebbers in de 'autonome' Servische gebieden in Kroatië en Bosnië verantwoordelijk zijn voor de voorbereiding en uitvoering van massaal gewelddadig optreden, inclusief het initiëren van 'etnische zuiveringen' tegen Kroaten en vooral Moslims. Servische eenheden, al dan niet in samenwerking met het Joegoslavische leger, hebben ook het grootste aandeel gehad in de algehele destructie. Het Kroatische bewind in Zagreb en de Kroatische machthebbers in de 'autonome' Kroatische gebieden in Bosnië zijn echter ook verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van het geweld en ook van de kant van Kroatische troepen zijn vele gevallen van 'etnische zuivering' bekend, tegen Moslims en tegen Serviërs. Het Bosnische bewind tenslotte is steeds blijven pleiten voor het samenleven van de verschillende etnische bevolkingsgroepen binnen één politiek verband maar dat neemt niet weg dat in een serie gevallen ook eenheden van islamitische Bosniërs tot 'etnische zuivering' zijn overgegaan, zowel tegen Serviërs als tegen Kroaten. De islamitische Bosniërs hebben zeker het zwaarst geleden maar ook onder de Servische en Kroatische bevolkingsgroepen in Kroatië en Bosnië zijn in enkele jaren vele slachtoffers gevallen en honderdduizenden gevlucht. In alle betrokken etnische bevolkingsgroepen bevinden zich daders en slachtoffers.² Inmiddels zijn naar schatting omstreeks 250.000 mannen, vrouwen en kinderen omgekomen en zijn ruim twee miljoen mensen ontheemd geraakt. De materiële schade in delen van Kroatië en vooral in Bosnië is immens.

De vraag is in hoeverre we deze gebeurtenissen vanuit een historisch-sociologisch perspectief, en meer in het bijzonder vanuit de civilisatietheorie van Norbert Elias, enigszins kunnen begrijpen en verklaren.³ De keuze voor deze, bepaald niet onomstreden, theorie om meer inzicht te verwerven in de aard en ontwikkeling van de Joegoslavische tragedie verdient wellicht enige toelichting. Na het verschijnen van Elias' hoofdwerk *Über*

den Prozess der Zivilisation heeft zijn civiliseringstheorie, in de woorden van Johan Goudsblom, zowel 'positieve als negatieve weerklank' gevonden.⁴ Onder degenen die overwegend afwijzend of negatief kritisch op de civiliseringstheorie gereageerd hebben, is een veelgehoord bezwaar dat in het kader van de theorie juist geweld en gewelddadige bewegingen niet adequaat begrepen en verklaard zouden kunnen worden, dan wel dat de theorie direct in strijd zou zijn met verschijnselen als oorlog en genocide. Zo schreef bijvoorbeeld Geoffrey Barraclough in een recensie dat de geringe aandacht voor *Über den Prozess der Zivilisation* bij eerste verschijnen in 1939 veroorzaakt zou zijn door het gegeven dat: 'People then were far more concerned with the process of decivilization going on before their unbelieving eyes than with the process of civilization...'⁵ Edmund Leach drukte zich, eveneens in een recensie, wat krasser uit, door op te merken dat juist in de tijd dat Elias zijn theorie formuleerde, 'Hitler was refuting the argument at the grandest scale'.⁶ In zijn bundel filosofische essays over de Holocaust geeft Zygmunt Bauman te kennen dat hij Elias' civilisatietheorie beschouwt als een legitimerend deel van een hardnekkige Westerse 'etiologische mythe' en schrijft hij Elias ten onrechte de mening toe dat in het Westen geweld uit het dagelijks leven 'geëlimineerd' zou zijn.⁷ Charles Tilly, die meent dat de twintigste eeuw de meest gewelddadige en bloedorstige eeuw is in de geschiedenis van de mensheid, verwijt Elias in een recent interview een gebrek aan aandacht voor dit gegeven en derhalve eenzijdige 'selectiviteit' en miskennis van 'counterhistories'.⁸ In Nederland, tenslotte, heeft onder andere Anton Blok kritiek geleverd op wat hij beschouwt als Elias' visie op geweldpleging.⁹

Niettegenstaande al dit sceptische commentaar lijkt het echter zeer wel mogelijk de civilisatietheorie te hanteren als uitgangspunt voor het verwerken van een samenhangende interpretatie van de voornaamste gebeurtenissen en ontwikkelingen die we de afgelopen jaren in het voormalige Joegoslavië hebben kunnen waarnemen. Het gaat er dan onder meer om de verbanden tussen staatsvorming, pacificering en civilisering, zoals die in de civilisatietheorie beargumenteerd zijn, als het ware te toetsen aan de Joegoslavische werkelijkheid en te bezien in hoeverre ons dat in staat stelt die werkelijkheid beter te begrijpen en te verklaren.¹⁰ De vruchtbaarheid van een theorie is mede afhankelijk van de mate waarin we op basis van de theorie relevante onderzoeksvragen kunnen formuleren. Gaan we uit van de civilisatietheorie dan zijn in elk geval de volgende vragen van belang. Waarom, door welke krachten, is de Joegoslavische staatssamenleving uiteengevallen en hoe is het proces van staatsdesintegratie verlopen? Welke consequenties heeft het proces van staatsdesintegratie voor de pacificering, het patroon van geweldsbeheersing, van de samenleving? Volgens de civi-

lisatietheorie gaan de gedragsveranderingen op lange termijn, die aangeduid kunnen worden als civilisering, samen met de monopolisering van het fysieke geweld, met de verlenging van de handelingsketens en de vergroting van interdependentie.¹¹ Wanneer het geweldsmonopolie echter binnen betrekkelijke korte termijn fragmenteert, de centrale zeggenschap daarover afneemt, collectieve geweldpleging toeneemt en voorheen bestaande handelingsketens en interdependenties op grote schaal verbroken worden, wat gebeurt er dan met grote groepen mensen in de samenleving? Hoe veranderen hun onderlinge betrekkingen en gedragingen, hun manieren van denken en doen, van voelen en waarderen? Kunnen deze veranderingen zinvol worden geïnterpreteerd als 'decivilisering'? In de volgende paragrafen wordt een poging ondernomen deze vragen te beantwoorden.

2. De desintegratie van Joegoslavië

Joegoslavië, ruim zeven maal zo groot als Nederland en bevolkt door omstreeks 24 miljoen mensen, bestaat niet meer. Na een veelbewogen ontwikkeling van amper 75 jaar als relatief autonome staatssamenleving te hebben doorgemaakt, is het in enkele jaren definitief gedesintegreerd. Het proces van desintegratie, dat zich vanaf de tweede helft van de jaren tachtig begon af te tekenen, is geen onontkoombaar noodlot geweest maar is teweeg gebracht door het optreden van de eigen intellectuele, politiek-bureaucratische en militaire elites van het land die in een steeds scherper wordende concurrentiestrijd met elkaar verwickeld raakten.¹² Die concurrentiestrijd, voortdurend aangedreven door het streven naar handhaving en zo mogelijk versterking van de eigen privileges en posities van de diverse elite-groepen, door machtsbelangen kortom, speelde zich aanvankelijk nog af binnen de institutionele kaders van de centrale federale staat en de zes samenstellende republieken volgens de spelregels van de communistisch-titoïstische politiek-bestuurlijke praktijk. Naarmate de verschillende partijen en facties echter meer en meer onder invloed kwamen van heroplevende etnisch-nationalistische denkbeelden en in toenemende mate gebruik begonnen te maken van nationalisme om bevolkingsgroepen te mobiliseren en zo hun respectievelijke posities te versterken, radicaliseerde de concurrentiestrijd. De spanningen tussen de republieken en de diverse bevolkingsgroepen namen toe. De institutionele kaders van de Joegoslavische staat kwamen sterker onder druk te staan en het federale machtscentrum functioneerde steeds moeizamer - wat ook een tijdelijk verlamme uitwerking had op het centrale opperbevel van de strijdkrachten.¹³ De 'logica van het nationalisme' dwong vervolgens tot verdergaande verscherping van de politieke

strijd, afnemende compromisbereidheid en toenemende intransigentie, en resulteerde uiteindelijk in separatisme, vooral van Sloveense, Kroatische en Servische kant. De republiek Bosnië-Herzegovina, zonder 'eigen' nationalisme, is daar het slachtoffer van geworden.¹⁴

In de loop van deze ontwikkeling ging de politieke strijd, eerst heimelijk, haperend en incidenteel, later openlijk, sneller en massaler, over in gewelddadige militaire strijd. Dit bracht een beslissende wending teweeg in het desintegratieproces, van een weliswaar heel gespannen maar nog nauwelijks openlijk gewelddadige situatie naar een toestand van binnenlandse oorlog. Gezien de voorafgaande politieke escalatie, de nationalistische programma's van de Servische en Kroatische machthebbers en het veelal niet samenvallen van de etnisch-nationale scheidslijnen binnen de bevolking met de grenzen van de republieken, was deze wending nauwelijks meer te vermijden. In de eerste helft van 1991 raakte de ene na de andere mogelijkheid van 'een weg terug' geblokkeerd en toen het geweld doorbrak in de zomer van dat jaar onderging het proces van desintegratie een forse versnelling en werd het lot van Joegoslavië in feite bezegeld.

Dat in de loop van enkele jaren de centrifugale krachten in Joegoslavië de overhand konden krijgen op de centripetale krachten dient zeker ook gezien te worden in het licht van de recente veranderingen in het internationale systeem van staten waar Joegoslavië toe behoorde. Niettegenstaande de bijzondere positie van het land binnen het communistische machtsblok van staten, onder andere tot uiting komend in de 'afwijkende' buitenlandse politiek, het soms wat liberalere binnenlandse klimaat en de pretentie van het streven naar meer interne democratisering, maakte het daar onmiskenbaar deel van uit. De snelle ineenstorting van het communisme in Midden- en Oost-Europa, het einde van de hegemonie van Moskou en van de Koude Oorlog in de tweede helft van de jaren tachtig, luidde een periode in van verhoogde onzekerheid, politieke verwarring en desoriëntatie en vooral van destabilisering van tussenstatelijke en binnenstatelijke verhoudingen. Gevestigde communistische elites zagen zich bedreigd door plotseling en aanzienlijk machtsverlies. In vier van de zeven staten waar Joegoslavië aan grensde, werden in korte tijd op meer of minder ingrijpende wijze de bakens verzet: Hongarije, Roemenië, Bulgarije en Albanië. Deze destabilisering lijkt voor de Joegoslavische elites vooral twee belangrijke gevolgen te hebben gehad: de druk van buitenaf om Joegoslavië 'bij elkaar te houden' - sinds de breuk van Tito met Stalin in 1948 was naast de beduchtigheid voor het Westerse imperialisme de vrees voor interventie door de 'socialistische broedervolken' belangrijk - nam af, terwijl tegelijkertijd binnenlands de druk om te zoeken naar meer en andere legitimering van de

eigen machtsposities toenam. Zonder deze combinatie van omstandigheden hadden de Joegoslavische elites zich waarschijnlijk de vérgaande radicalisering van hun onderlinge tegenstellingen en conflicten niet kunnen permitteren. Dat ze dat nu wel konden, is in een latere fase van het Joegoslavische drama mede bevorderd door het sterk verdeelde en inconsistente opereren van de Europese gemeenschap, enkele grotere Westeuropese landen, Rusland, de Verenigde Naties, de Verenigde Staten en de NATO.¹⁵

De snelle desintegratie van Joegoslavië, dat vanaf 1945 toch ruim vier decennia als staatssamenleving had bestaan en in die tijd ook een aanzienlijke interne ontwikkeling doormaakte, roept ook de vraag op hoe geïntegreerd die staatssamenleving dan wel was vóór het uitbreken van de huidige crisis. Een afdoend antwoord op die vraag zal wel nooit mogelijk zijn, maar enkele overwegingen lijken niettemin relevant.

Oorspronkelijk werd de Joegoslavische staat onder druk van de 'overwinnaars' van de Eerste Wereldoorlog gevormd uit een samenstel van gebieden die tot kort daarvoor deel hadden uitgemaakt van twee desintegrerende imperia, het Oostenrijks-Hongaarse en het Ottomaanse rijk. De nieuwe staat omspande een hybride geheel van territoria en bevolkingsgroepen met uiteenlopende etnisch-culturele en politieke tradities en van meet af aan werd getwijfeld aan de levensvatbaarheid van het Koninkrijk van de Serven, de Kroaten en de Slovenen, waarin destijds ook nog zo'n twee miljoen mensen van andere komaf leefden.¹⁶ Zeker is dat de nieuwe staat goeddeels van 'buitenaf' werd geconstrueerd en dus niet de resultante was van relatief autonome 'interne' ontwikkelingen, dat hij slechts gedragen werd door delen van de toenmalige elites terwijl andere delen zich oppositioneel opstelden en dat vanaf het begin een belangrijke structurele spanningsas bestond tussen de twee grootste bevolkingsgroepen - de Serviërs en de Kroaten - en hun nationalismen, die beide teruggingen tot de negentiende eeuw. Zeker is ook dat de staatsorganisatie, aanvankelijk geconcipeerd als een zwakke democratie, zich binnen korte tijd ontwikkelde tot een autoritaire monarchistisch-militaristische dictatuur. Waar het overgrote deel van de bevolking al nauwelijks betrokken was geweest bij de vorming van de nieuwe staat, kreeg zij ook nadien weinig kans noemenswaardige politieke invloed uit te oefenen op de heerschappijstructuur. Deze ontwikkeling van de Joegoslavische staat in de decennia tussen de beide wereldoorlogen gaf de staat een sterk overwicht op de samenleving, de zogenaamde 'politieke autonomie van de staat' was relatief groot.¹⁷ Het verschaft de staatselites een grote beslissingsmacht en een aanzienlijke speelruimte en bond hen niet aan verantwoording tegenover de bevolking.

Een andere consequentie was een geringe identificatie van de bevolking met de nieuwe staat. Het heerschappijapparaat werd veelal ervaren als ongewenste dwang van buitenaf - *Fremdzwang* in termen van Elias' theorie - die niet aansloot op de eigen problemen en belangen en zich nauwelijks kon ontwikkelen tot geaccepteerd gezag, en daarmee evenmin tot geïnternaliseerde *Selbstzwang*. Omdat openlijke politieke oppositie vrijwel niet getolereerd werd, nam die de vorm aan van geheime genootschappen, gewelddadige politieke aanslagen en een enkele boerenopstand. Vele duizenden zaten om politieke redenen gevangen. Hoewel vanaf het einde van de jaren twintig vanuit de staatsoverheid gestreefd werd naar versterking van een Joegoslavisch patriottisme bleef de natievorming zwak en het politieke evenwicht wankel. Toen in april 1941 door de Duitse inval dat wankel evenwicht van buitenaf werd aangetast, volgde naast het geweld van de bezetters jaren van bitter onderling geweld. In totaal kwamen omstreeks een miljoen mensen om, van wie ruim 300.000 in Bosnië-Herzegovina.¹⁸

Dat de integratie van de nieuwe Joegoslavische staatssamenleving in politiek opzicht in de decennia tussen de beide wereldoorlogen diepgaand problematisch was, hield ook verband met de toenmalige economische condities. Rond 1920 behoorde het land tot de minst ontwikkelde gebieden van Europa. Er was nog vrijwel geen industriële ontwikkeling en ruim viervijfde van de bevolking was direct werkzaam in de agrarische sector - in 1935 nog 75% en in 1960 nog 50% - waarin de produktiviteit, afgezien van enkele gebieden, bijzonder laag was. Joegoslavië was in feite een prekapitalistisch land van arme, ongeletterde en op zelfvoorziening gerichte, kleine boeren - in de jaren dertig was bijna 70% van de agrarische bedrijven kleiner dan 5 hectare. Mede door demografische groei bestond er op het platteland een grote werkloosheid en vooral in de jaren dertig een nijpende armoede. Joegoslavië bevond zich toen dus nog aan het begin van de transitie van een weinig gedifferentieerde en dominant agrarische samenleving naar een meer gedifferentieerde stedelijk-industriële samenleving. In overeenstemming daarmee was de integratie en cohesie van de samenleving als geheel tamelijk beperkt, ontbrak het aan een krachtige stedelijke burgerij of een omvangrijke middenklasse en was er sprake van een zeer aanzienlijk 'boerenprobleem'.¹⁹ In termen van Elias' theorie kan het toenmalige Joegoslavië getypeerd worden als een slechts in geringe mate gedifferentieerde en geïntegreerde agrarische samenleving, waarin vele handelingsketens betrekkelijk kort waren en vele interdependenties strikt beperkt. De samenleving en de daarin fungerende centrale heerschappijstructuur vertoonden, naast verschillen, belangrijke structurele overeenkomsten met Europese samenlevingen uit de vroegmoderne tijd.

Integratie werd ten slotte ook belemmerd door de gewelddadige geschiedenis van de Balkan en de mede daardoor gegenereerde 'geweldscultuur'. Wat 'Joegoslavië' werd, was gedurende eeuwen een omstreden grensgebied bij uitstek. Naast alle bestaande etnisch-culturele verscheidenheid stuitte hier de islam en het christendom op elkaar, liep de grens tussen het westerse en het oosterse christendom dwars door het land en tussen de beide grootste bevolkingsgroepen, de Kroaten en de Serviërs, ging 'Europa' over in de 'Oriënt', en bevochten de Habsburgse en Ottomaanse imperia elkaar langdurig en veelvuldig. Vanaf de late veertiende tot de late vijftiende eeuw veroverde het Turkse rijk een groot deel van de Balkan - inclusief Macedonië, Servië, Montenegro en Bosnië-Herzegovina, maar uiteindelijk zonder Kroatië en Slovenië - en hoewel na de verovering een zekere *modus vivendi* werd gevonden tussen de overheersers en de lokale bevolkingsgroepen bleef het Ottomaanse regime extern expansief en in menig opzicht intern gewelddadig, zoals zovele andere militair-agrarische regimes. In de steeds weer oploeiende strijd tegen het Habsburgse rijk werden door het Ottomaanse regime ook veelvuldig milities uit de plaatselijke boerenbevolking gerecruteerd, een praktijk die eveneens aan Oostenrijks-Hongaarse kant bestond. Het terugdringen van het Ottomaanse rijk van de Balkan in de 19e eeuw, dat zich schoksgewijze voltrok, en culmineerde in de oorlogen van 1912 en 1913, ging eveneens met omvangrijk geweld gepaard.²⁰ Daarnaast was de bevolking, vooral in de berggebieden, van oudsher goeddeels aangewezen op *self-help* wat betreft de handhaving van hun fysieke veiligheid en eer. Bloedwraak, vetes en een omvangrijk banditisme maakten daar ook deel van uit.²¹ Van generatie op generatie hadden aanzienlijke delen van de bevolking dus te leven met gewelddadige omstandigheden en voor de laatste anderhalve eeuw is er eigenlijk geen langdurige periode aan te wijzen van blijvend gepacificeerde condities voor het gehele gebied. Zo werd steeds opnieuw een 'geweldscultuur' gereproduceerd die zich onder meer uitte in bepaalde geromantiseerde mannelijkheidsidealen gelieerd aan noties van krijgerschap, in een voorliefde voor wapens en behendigheid in het hanteren daarvan, in een zekere hang naar wraak en weerwraak tussen families, clans en bevolkingsgroepen, in bereidheid tot gebruik van fysiek geweld en een tamelijk geringe gevoeligheid voor geweld.²²

De in het voorgaande geschetste omstandigheden verklaren op zichzelf niet het uiteenvallen van Joegoslavië. Ze belichten echter wel de zwakke en moeizame integratie van de Joegoslavische staatssamenleving in de eerste fase van haar bestaan en ze werkten op allerlei manieren door in het Joegoslavië van na 1945. Daarmee maken ze ook begrijpelijk waarom er in

het afgelopen decennium amper sprake is geweest van een politieke beweging gericht tegen de desintegratie en voor het behoud van Joegoslavië. De federatieve communistische 'volksrepubliek', die de erfgename was van het vooroorlogse koninkrijk, continueerde, niettegenstaande veel revolutionaire retoriek, in feite veel van de oude staatsstructuur. Joegoslavië werd geen pluralistische democratie en geen rechtsstaat maar een communistisch-militaristische dictatuur waarin de partij, later de bond, grondig en gewelddadig afrekende met reële en vermeende tegenstanders en in korte tijd een omvangrijk repressief apparaat opbouwde met een machtige staatsveiligheidsdienst, een grote politiemacht en een omvangrijk leger. Daarmee werden de oppermacht van de bond en het geweldsmonopolie van de partijstaat gehandhaafd. Het oude koninklijke hof werd vervangen door een meer gecentraliseerd stalinistisch hof waarin één man - Tito - het voor het zeggen had en dat een vastere greep op de samenleving kreeg dan de vooroorlogse heerschappijstructuur. Opnieuw verworven de nu communistische politiek-bureaucratische elites een zeer grote beslissingsmacht zonder verantwoording ten opzichte van de bevolking. De mogelijkheden van die bevolking om politieke invloed uit te oefenen waren uiterst beperkt, oppositie werd nauwelijks toegestaan en effectiever onderdrukt dan voor de oorlog.

De centrale leiders waren zich zeer bewust van de precare 'nationaliteitenkwesitie' en voerden dienaangaande een behoedzame dubbelzinnige politiek. Enerzijds werd rekening gehouden met 'nationale' gevoeligheden van de voornaamste bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld in de samenstelling van allerlei organen, bij culturele activiteiten en in de conceptie van dualistische soevereiniteit die zowel werd toegekend aan de republieken als aan de diverse 'naties'.²³ Anderzijds was iedere vorm van groepsnationalisme anders dan in de officiële varianten (klederdracht, muziek e.d.) taboe en werd iedere nationalistische politieke activiteit uitgesloten. Zo eindigde bijvoorbeeld de nationalistische 'Kroatische lente' van rond 1970 in een 'zuivering' van de regionale partij-elite. Officieel gold de slagzin 'Eenheid en broederschap', in werkelijkheid het aloude *divide et impera* en het zorgvuldig balanceren tussen de vele 'nationale' groepsbelangen. De structurele overeenkomst met het zowel door Friedrich Engels als door Elias beschreven 'koningsmechanisme' is opvallend. Hoewel een en een kwart miljoen mensen bij de volkstelling van 1981 opgaf zichzelf als 'Joegoslaaf' te beschouwen, wat zeker een aanwijzing was voor een langzaam groeiend Joegoslavisch nationaal besef, ging het toch om niet meer dan ruim 5% van de bevolking en moet de conclusie luiden dat de natievorming op het niveau van Joegoslavië zwak bleef en de identificatie van de bevolking met de staat tamelijk gering. Door gebrek aan politieke en intellectuele vrijheid werd de hele nationaliteitenkwesitie ook geen onderwerp van publiek debat

en werd zelfs geen begin gemaakt met een realistische verwerking van de collectieve en individuele trauma's uit het recente oorlogsverleden.

Onder dit politieke regime werd de samenleving in economisch opzicht verder gemoderniseerd: industrialisatie en urbanisering werden doorgezet - het percentage van de bevolking dat in de agrarische sector werkte, was in 1971 gedaald tot ruim 36% - het onderwijs en de infrastructuur voor transport en communicatie werden vergaand uitgebreid en verbeterd. Ondanks structurele economische problemen, waaronder een sterke regionale ongelijkheid tussen het meer welvarende noorden en het armere zuiden en een forse werkloosheid, nam de welvaart vooral vanaf de jaren zestig toe en groeide een stedelijke middenklasse, die overigens veelal nog niet meer dan een generatie verwijderd was van het agrarische verleden. De samenleving differentieerde, veel meer mensen dan voorheen raakten betrokken in langer wordende handelingsketens en de interdependenties namen toe over grotere gebieden. Had langs deze weg van meer industrialisatie en groeiende welvaart en, wie weet, op den duur ook meer democratisering de altijd riskante overgang van een agrarische naar een industriële samenleving ook in Joegoslavië kunnen lukken? Dat zal altijd een open vraag blijven gezien de inmiddels opgetreden desintegratie.

Het zou te ver voeren het complexe proces van desintegratie vanaf de tweede helft van de jaren tachtig gedetailleerd te schetsen maar twee aspecten kunnen hier nog wat nader belicht worden: ten eerste de herleving van het nationalisme, vooral in Servië en Kroatië, en de overname daarvan door delen van het communistische establishment, en, ten tweede, de wending in de richting van het uiteenvallen van het geweldsmonopolie en de daarmee parallel lopende toename van collectief politiek geweld. Beide ontwikkelingen zijn van kardinaal belang geweest binnen het desintegratieproces.

Al in de jaren zeventig voorspelden Joegoslavië-deskundigen een politieke crisis na de dood van Tito en toen deze in 1980 op 88-jarige leeftijd overleed, was een van de eerste tekenen van die crisis een toename van het streven naar meer autonomie door de Albanezen in de zuidelijke provincie Kosovo. De grondwet van 1974 had een zekere decentralisering teweeggebracht: de zes republieken kregen meer bevoegdheden, het federale centrum minder en de noordelijke en zuidelijke provincies van Servië - Vojvodina en Kosovo - hadden ook meer autonomie verworven waardoor tevens het sterke overwicht van Servië binnen de federatie enigszins ingeperkt was. Kosovo werd in feite al bestuurd door Albanezen, die 90% van de bevolking uitmaakten, maar nu werd onafhankelijkheid van Servië geëist en een status gelijk aan die van de andere republieken. Door vele Serviërs

evenwel werd Kosovo beschouwd als integraal deel van Servië, het herbergde het patriarchaat van de Servisch-orthodoxe kerk en werd in mythische termen gezien als de geboortegrond van de Servische cultuur. In het najaar van 1981 werd de Albanese beweging voor meer autonomie door het federale leger (JNA) en de politie gewelddadig onderdrukt. Het was een voorproefje van het uiterst repressieve regime dat door de inmiddels nationalistisch georiënteerde Servische leiding in Kosovo werd doorgevoerd vanaf begin 1989, nadat de bestaande autonomie was afgeschaft, en dat ook nu nog voortduurt.

Onder de kleine Servische en Montenegrijnse minderheid in Kosovo was, deels in reactie op het Albanese autonomie-streven uit het begin van de jaren tachtig, een Servisch-nationalistisch activisme ontstaan. Binnen de propaganda van deze beweging werden de Albanezen voorgesteld als primitieve barbaren die eerlijke en hardwerkende Servische boeren naar het leven stonden, hun grond wilden afnemen, hun vrouwen wilden verkrachten en Kosovo wilden afscheiden van Servië om zich vervolgens aan te sluiten bij Albanië. Hoewel deze beweringen niet of nauwelijks op feiten steunden, sloten ze enerzijds aan bij bestaande gevoelens van angst en bedreigdheden onder plaatselijke Serviërs terwijl ze anderzijds die gevoelens ook opriepen en in stand hielden en aanzetten tot agressieve zelfverdediging.²⁴ Aanvankelijk was de invloed van deze beweging marginaal en werd zij door de geheime politie beheerst maar na een paar jaar, vanaf het midden van de jaren tachtig, groeide de beweging sterk, vooral door steun van enkele invloedrijke nationalistisch/communistische intellectuelen en politici uit Belgrado.

In dezelfde tijd, halverwege de jaren tachtig, was binnen de Servische Academie van Kunsten en Wetenschappen door een groepje Servische intellectuelen en schrijvers een document opgesteld, het zogenaamde Servisch Memorandum, dat een nationalistisch georiënteerde visie gaf op de positie van Servië binnen Joegoslavië. Servië, zo verluidde het, was binnen de federatie onder Tito altijd stiefmoederlijk en onrechtvaardig bedeeeld. Het had de grootste militaire bijdragen geleverd in de oorlogen, het had het meest geleden, maar het was in vredetijd altijd achtergesteld. Het was het slachtoffer van voortdurende Sloveense en Kroatische politieke en economische discriminatie binnen de federatie en de situatie van de Servische bevolkingsgroepen buiten centraal Servië, in Kroatië en in Kosovo, werd als uitzonderlijk slecht beoordeeld. Deze groepen zouden in direct levensgevaar verkeren en geconfronteerd worden met de dreiging van totale genocide, waarbij terugverwezen werd naar de genocidale aanvallen op Serviërs in de jaren veertig onder het fascistische Kroatische regime. De oplossing van de Servische 'nationale kwestie', die door de communisten

in 1945/46 verkwanseld zou zijn, zou absolute politieke prioriteit dienen te hebben anders zouden de gevolgen niet te overzien zijn. Het oude ideaal van een Groot-Servië zou nog niets van zijn geldigheid hebben verloren en de 'territoriale eenheid van het Servische volk', te bereiken door 'alle Serviërs te verenigen in één Servische nationale staat', zou het enige middel zijn om 'het bestaan en de ontwikkeling' van de Serviërs veilig te stellen. De 'vestiging van de volledige nationale integriteit van het Servische volk, ongeacht in welke republiek of provincie het woont, is haar historisch en democratisch recht'. Dit klassieke nationalistische credo van nationale eenheid, politieke autonomie en culturele identiteit, aangevuld met ten dele juiste historische constatering, nationalistisch alarmistische retoriek en vileine beschuldigingen aan het adres van andere bevolkingsgroepen, zou binnen de Joegoslavische verhoudingen explosief uitwerken.²⁵

Toen de hoofdpunten van dit document in september 1986 in de pers uitlekten, volgden in het hele land geëmotioneerde reacties. De door de partij geregisseerde media in de diverse republieken, ook in Servië, veroordeelden de ontvouwde denkbeelden als 'gevaarlijk chauvinisme', de Servische president Stambolic noemde het Memorandum een In Memoriam voor Joegoslavië, strijdig met de werkelijke belangen van de Serviërs, en binnen de partij werd aangestuurd op algehele afwijzing van de in het document vervatte ideeën. Dit alles nam echter niet weg dat het Memorandum gedachten verwoordde en gevoelens opriep die door vele Serviërs uit alle lagen van de bevolking en binnen en buiten de partij gedeeld werden. Dat werd waarschijnlijk scherp beseft door de toenmalige Servische partijleider Milosevic. Zelf geen uitgesproken nationalist noch een charismatisch leider maar veeleer een uiterst gewiekste stalinistische bureaucraat, maakte hij het programma uit het Memorandum goeddeels tot het zijne. Vervolgens zag hij kans daarmee andere communistische leiders in Servië ten val te brengen, zijn eigen machtspositie en die van zijn medestanders aanzienlijk te versterken en in Servië een proces van nationalistische heroriëntatie, unitarisme en hernieuwde centralisering op gang te brengen. Weinig middelen werden daarbij geschuwd, van politieke intriges binnen de partij tot 'zuiveringen' en geheime politie-operaties, van geraffineerde perscampagnes tot manipulatie van de televisie, en van publieke toespraken tot zorgvuldig geregisseerde massa-demonstraties, waarbij 'de massa's' met bussen door heel Servië werden vervoerd en op dezelfde wijze ook in andere republieken werden ingezet voor manifestaties.²⁶

Met deze handelwijze brak de elite rondom Milosevic met twee fundamenteën van de Joegoslavische binnenlandse politiek onder Tito: in plaats van het etnische nationalisme behoedzaam in te perken werd het openlijk

tot politieke prioriteit verheven en in plaats van uitsluiting van de bevolking van politieke participatie werd deze nu op populistische wijze massaal gemobiliseerd. Het waren twee grote stappen in de richting van destabilisering en desintegratie van de Joegoslavische federale staat en hoewel zich binnen Servië een zekere oppositie voordeed, was deze niet sterk genoeg om het aanzwellende nationalistische tij te keren.

Het Servisch nationalisme, een kluwen van historische ervaringen, mythen en collectieve en individuele herinneringen, wordt onder meer gekenmerkt door een groot contrast tussen een veelal in bombastische toonzetting uitgedragen superioriteitsaanspraak, vaak gekoppeld aan vergaand denigrerende uitlatingen over andere bevolkingsgroepen, en een knagende twijfel daaraan, die wijst op dreigend inferioriteitsbesef. Dit complex, waarvan de beide uiteinden op het eerste gezicht strijdig lijken maar in werkelijkheid nauw met elkaar samenhangen, kan zowel tot uiting komen in een neerbuijgende nationale grootmoedigheid als in een grote gevoeligheid voor mogelijke achterstelling die paranoïde trekken kan vertonen en tot grote agressiviteit kan leiden.²⁷ Het Servische zelfbeeld, zoals dat tot uitdrukking komt in dit nationalisme, heeft ook een pendant in de habitus van menige Serviër en het is begrijpelijk dat de nationalistische mobilisatie onder de grootste bevolkingsgroep binnen Joegoslavië onder meer gevoelens van vrees en bedreiging opriep onder andere bevolkingsgroepen in het land. Zulks temeer omdat Serviërs zowel in het JNA als in de politiekorpsen van de verschillende republieken relatief sterk vertegenwoordigd waren. De voortgaande activering van het Servisch nationalisme droeg bij aan verdere verscherping van het nationaal besef onder andere bevolkingsgroepen, in het bijzonder in Slovenië en Kroatië, waarbij vooral in de laatstgenoemde republiek teruggegrepen kon worden op een eigen lange traditie van nationalisme.

Slovenië, de meest noordelijke en welvarende republiek, die niet grensde aan Servië en geen omvangrijke Servische minderheid herbergde, werd sinds 1986 geleid door een reformistische communistische elite. Het culturele klimaat was relatief liberaal, er was een op meer democratisering gerichte jeugdbeweging, waarin overigens ook geflirt werd met nationaal-socialistische symbolen en ideeën, en er waren dissidente intellectuelen die druk uitoefenden op het regime. Kort na het verschijnen van het Servisch Memorandum verschenen de 'Bijdragen aan het Sloveense Nationale Programma' waarin opgeroepen werd tot het sluiten van de Sloveense rijen, het communisme werd bekritiseerd, de relatief grote economische bijdrage van Slovenië aan de federatie werd gehekeld en het idee werd geopperd dat Slovenië wellicht beter uit de federatie kon treden. Voorts werd

opgeroepen tot een geestelijke heroriëntatie op het rooms-katholicisme. Mede onder zware druk vanuit Belgrado en het JNA wees de Sloveense communistische leiding dit alles aanvankelijk af maar door het toenemend Servisch nationalisme kwamen de regionale communistische en dissidente elites steeds nader tot elkaar. In een politieke stroomversnelling werd besloten tot een meerpartijensysteem, het houden van vrije verkiezingen, gevolgd door een grondige en goeddeels geheime voorbereiding op nationale onafhankelijkheid, de afkondiging van soevereiniteit in september 1989 en, na vele politieke verwikkelingen die leidden tot verdere radicalisering van standpunten, van onafhankelijkheid in juni 1991.

In Kroatië kwam de nationalistische reactie op de Servische nationale mobilisatie traag op gang. Begin jaren zeventig was een herleving van Kroatisch nationalisme binnen de partij en in culturele organisaties met kracht onderdrukt. Een deel van het politieke en intellectuele partijkader was weggezuiverd, sommigen waren uitgeweken, anderen, onder wie de voormalige partizanenleider, JNA-generaal en militair historicus Tudjman, waren voor kortere of langere tijd gevangen gezet. Bovendien grensde Kroatië aan Servië, woonde er een aanzienlijke Servische minderheid en waren Serviërs zowel in het bestuur als binnen de politie sterk vertegenwoordigd. Naarmate het Servisch nationalisme echter radicaliseerde, wat ook gepaard ging met scherpe campagnes in de massa-media tegen de Moslims, de Kroaten en het fascistische Ustasja-regime uit de jaren veertig, nam onder de Kroatische elites de ongerustheid toe en begin 1989 werd de nationalistisch georiënteerde Kroatische Democratische Unie (HDZ) onder leiding van Tudjman opgericht. De reactie van het Kroatische communistische regime was tweeslachtig: een deel wilde repressie van het nationalisme, een ander deel, in toenemende mate bevreesd voor Milosevic's regime in Servië, zocht naar hervormingen en aansluiting bij de nationalisten. Nadat eind 1989 in navolging van Slovenië besloten was tot een meerpartijensysteem en verkiezingen, startte in 1990 een Kroatisch nationalistische campagne van de kant van de HDZ. Daarbij werd welbewust aangesloten bij oude Kroatische symbolen en bij het verleden van de Ustasja-beweging, zowel dat van vóór als van tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ook werden de Servische dreiging en het verondersteld barbaarse karakter van de Serviërs breed uitgemeten en veroorloofde Tudjman zich tijdens massamanifestaties luid toegejuichte opmerkingen als: 'Goddank is mijn vrouw geen jodin of Servische', en: 'Bosnië-Herzegovina is een nationale staat van de Kroatische natie'. Bovendien werden de Kroatische gemeenschappen van emigranten in het buitenland, die deels teruggingen op Kroaten die in 1945 de wijk hadden genomen en deels op Kroaten die rond 1970 gevlucht waren, gemobiliseerd. Verbijsterd meenden Servische waarnemers

de herrijzing van 'het Kroatische fascisme' vast te kunnen stellen, waarmee weer een stap in het proces van polarisatie en desintegratie was gezet.

De ironie is dat het Kroatische en het Servische nationalisme in feite in veel opzichten sterk op elkaar lijken, het 'narcisme van de kleine verschillen' speelt hier een belangrijke rol. Ook het Kroatisch nationalisme wordt gekenmerkt door een contrast tussen een vergaande superioriteitsclaim en een dreigend inferioriteitsbesef, door rancune en ressentiment en door een aanzienlijk agressief potentieel. In april 1990 won de HDZ met een ruime marge de verkiezingen en in mei werd Tudjman president van Kroatië. In juni 1991 volgde de onafhankelijkheidsverklaring.²⁸

Een zeer belangrijke consequentie van de geschetste verscherping van de concurrentiestrijd der elites was de groeiende desidentificatie van de bevolkingsgroepen met elkaar. Gezien de zwakke natievorming was de identificatie toch al problematisch, maar door alle populistisch-nationalistische campagnes, het veelvuldig propagandistisch oprakelen van zeer pijnlijke kwesties uit het verleden, het interpreteren van het heden in termen van dat verleden en het regelrecht aanzetten tot toenemende onderlinge groepshaat, vooral van Servische en Kroatische kant, werden de etnisch-nationale grenzen scherper getrokken en gingen de diverse bevolkingsgroepen binnen Joegoslavië elkaar steeds meer als vijanden beschouwen. Terwijl de elites nog met elkaar aten, dronken, overlegden en onderhandelden, zij het in een sfeer van toenemende spanning, achterdocht en angst, werden op verschillende niveaus sinistere voorbereidingen getroffen om elkaar ook als vijanden te gaan behandelen: met geweld. Daarmee werd het proces van desintegratie van de Joegoslavische staatssamenleving voltooid.

3. Geweld

De desintegratie of fragmentatie van een geweldsmonopolie is altijd een complex proces dat zich meestal ten dele aan de waarneming onttrekt omdat het door de betrokken partijen in het geheim wordt voorbereid en uitgevoerd. Inmiddels is echter in het geval van Joegoslavië voldoende informatie beschikbaar voor een summiere schets. Hoewel Joegoslavië geen democratie en geen rechtsstaat was en de hoeders van het geweldsmonopolie - leger, politie en geheime diensten - dus slechts in beperkte mate konden gelden als neutrale instanties die zonder aanzien des persoons op wettige wijze de orde handhaafden, was het land decennialang tamelijk succesvol gepacificeerd, in die zin dat individuele en collectieve geweldpleging in het dagelijks leven relatief beperkt waren.²⁹ Het grote nationale leger, goed-

deels voortgekomen uit Tito's partizanenleger uit de jaren veertig, had zijn hoofdkwartier in Belgrado en was over het hele territorium verspreid in gekazerneerde garnizoenen met eigen bewapening, uitrusting en arsenalen. Het telde zo'n 70.000 officieren, van wie circa 70% Serviërs en Montenegrijnen, die zoals gebruikelijk de nodige privileges genoten maar tevens tamelijk afgeschermd in een eigen militaire wereld leefden. Het kader beschouwde het JNA overwegend als de nationale hoedster van de Joegoslavische federatie en het communisme zoals belichaamd in de partij. Omdat Bosnië-Herzegovina het centrale deel van Joegoslavië was en in de nationale strategische doctrine rekening werd gehouden met een vijandige aanval van alle kanten waren daar grote militaire voorraden en installaties geconcentreerd. Datzelfde strategisch denken had geleid tot het handhaven van zeer grote aantallen militair getrainde reservisten en tot het opbouwen van een parallelle semi-militaire organisatie, de territoriale defensiemacht (TO). De TO was per republiek georganiseerd en bestond steeds uit ettelijke tienduizenden boeren en burgers uit de regio, met militaire training en uitrusting die ingeval van een vijandelijke aanval snel oproepbaar zouden zijn en als guerrillatroepen zouden kunnen opereren. De TO had een eigen commando-structuur, eigen overwegend lichte bewapening en was gerecruteerd uit de regionale mannelijke bevolking. Deze condities impliceerden in elk geval dat zeer veel mannelijke Joegoslaven militaire training en ervaring hadden, dat overal aanzienlijke hoeveelheden wapens en munitie beschikbaar waren en dat velen daartoe in principe toegang hadden of gemakkelijk konden krijgen.

Ook de politie, die qua opleiding, uitrusting en interne organisatie overigens eerder militair dan civiel georiënteerd was, was per republiek georganiseerd en kende een oververtegenwoordiging van Serviërs, vooral in de hogere rangen, net als in het leger. Deze overrepresentatie van Serviërs was goeddeels het gevolg van doelbewust partijbeleid waarbij Servische Joegoslaven als het ware 'gecompenseerd' werden voor de relatieve zwakte van Servië binnen de oude federatie. Over de geheime diensten is uiteraard niet veel bekend, maar aangenomen mag worden dat vooral de inlichtingendienst van het leger uitstekend geïnformeerd was over nagenoeg alle politieke groepen en ontwikkelingen in het hele land.

Zoals gezegd fungeerde dit hele apparaat van het geweldsmonopolie in vrede tijd tamelijk effectief, maar met het oplopen van de nationalistische politieke spanningen binnen en tussen de republieken werd dat steeds moeilijker en kwam de hele militair-politiële structuur van het land onder zware druk te staan. Van fundamenteel belang was de verlamming die optrad binnen de centrale staf van de strijdkrachten. Hoewel tot de verklaringen van onafhankelijkheid van Slovenië en Kroatië veel gespeculeerd

werd over een mogelijke staatsgreep van het JNA, bleef het oppercommando zich beschouwen als onderhorig aan het centrale collectieve presidentschap van de federatie. Dit laatste, samengesteld uit vertegenwoordigers van de republieken, van wie er steeds één roulerend als president van de federatie optrad, kon door toenemend tegenstelde belangen en onderlinge strijd echter steeds minder tot besluitvorming komen. Vanuit het JNA werd herhaaldelijk geprobeerd, ook door grove intimidatie, besluitvorming af te dwingen maar dat mislukte en militair ingrijpen op eigen gezag, zonder politieke steun, werd niet aangedurfd, zelfs niet toen bijvoorbeeld duidelijk werd dat het nieuwe bewind in Kroatië bezig was met geheime wapenimporten waarover de militaire inlichtingendienst getrouw rapporteerde.³⁰ Behalve met verlamming in het centrum, kreeg het leger ook te kampen met oplopende interne spanningen binnen het officierskorps. Tussen Servische, Sloveense en Kroatische officieren groeide wantrouwen, wat ook aanleiding gaf tot politiek geïnspireerde promoties, degradaties en overplaatsingen. Maar ook tussen de hogere Servische officieren nam factievorming toe: het merendeel bleef aanvankelijk trouw aan de nationale missie van het JNA, het behoud van Joegoslavië, maar een groeiende minderheid raakte meer en meer Servisch-nationalistisch georiënteerd.

Toen het JNA daadwerkelijk betrokken raakte in de openlijke vijandelijkheden die in juni 1991 doorbraken, vormde deze factievorming een belangrijke verklaring voor het inconsistente en uit militair oogpunt soms irrationele optreden van JNA-eenheden. Waar sommige commandanten trachtten vijandelijkheden tussen Serviërs en Kroaten te voorkomen dan wel strijdende partijen te scheiden, kozen anderen militair partij voor Servische strijdgroepen, negeerden centrale bevelen of opereerden op eigen houtje, zoals bij de voortgaande artilleriebeschietingen van Dubrovnik. Ook desertie van officieren en dienstplichtige soldaten werd een aanzienlijk probleem, evenals massale dienstplichtontduiking, die ook op grote schaal in Servië voorkwam. De voornaamste behoeder van het geweldsmonopolie, het nationale leger, raakte zo zelf onderhevig aan desintegrerende krachten en droeg bij aan de fragmentatie van dat monopolie.

Een andere belangrijke ontwikkeling was de desintegratie tussen het leger en de TO-eenheden in Slovenië, Kroatië en later in Bosnië-Herzegovina. Blijtjds had de legertop beseft dat de TO-strijdkrachten in Slovenië en Kroatië formeel onder de nieuwe regimes in die republieken kwamen te vallen en bovendien in het geval van Slovenië nagenoeg geheel uit Slovenen bestonden en in Kroatië voor een groot deel uit Kroaten. Snel gingen men over tot ontwapening van de TO-eenheden, maar in Slovenië werd dit door het nieuwe bewind ontdekt voordat de operatie geheel geslaagd was. De resterende Sloveense TO speelde een hoofdrol bij de blokkering van de

JNA-garnizoenen in hun kazernes en bij het tegenhouden van de gepantserde JNA-colonne die Slovenië binnenviel vanuit Kroatië tijdens de tiendaagse oorlog die volgde op de onafhankelijkheidsverklaring. Het werd de kern van het Sloveense nationale leger. In Kroatië slaagde de ontwapening grotendeels wel, maar vervolgens sloten vele TO-leden zich aan bij de Kroatische politie en samen met vele opgeroepen reservisten vormden deze de Kroatische nationale garde. Deze garde werd de kern van het Kroatische leger in oprichting, was actief bij de blokkering van JNA-garnizoenen in Kroatië en bij de strijd tegen de ongeregelde Servische troepen en het JNA in Oost-Slavonië.

De politie, naast het leger de andere pijler van het geweldsmonopolie, raakte ook in toenemende mate nationalistisch gepolitiseerd en daardoor ontwricht, vooral in etnisch gemengde gebieden in Kroatië en in Bosnië-Herzegovina. Het nieuwe Kroatische bewind verordonneerde bijvoorbeeld nieuwe nationalistisch-geïnspireerde insignes en uniformen die voor de vele Servische politiemannen in Kroatië on(ver)draaglijk waren. Bovendien werden veel Servische politiemannen bedreigd met ontslag en vervangen door Kroaten. Ook in andere diensten en bedrijven deed zich dat voor. De Servische opstand in Knin en ook in andere overwegend door Serviërs bewoonde plaatsen werd mede ontketend door bewapende (ex-)politiemannen die uit hun voorraden en andere aan hen bekende arsenalen ook 'betrouwbare' plaats- en streekgenoten bewapenden.³¹

De Servische gemeenschappen in Kroatië werden zeker gemanipuleerd door lokale Servische nationalistenvan die in toenemende mate vanuit Belgrado geregisseerd werden, maar de gematigde meerderheden onder de Serviërs kregen ook geen enkele ruimte van het nieuwe nationalistische bewind van Tudjman in Zagreb: dit liet niets na om de Serviërs in Kroatië van zich te vervreemden en in de nieuwe grondwet werden zij zelfs in het geheel niet genoemd. Gematigde Servische leiders verloren zo steeds meer terrein aan radicaal nationalistische figuren. Politie-officieren die nog probeerden de scherper wordende onderlinge verhoudingen in etnisch gemengde gebieden te beheersen, de plaatselijke orde overeind te houden en aan alle kanten aan te dringen op matiging, verloren hun greep op de ontwikkelingen en in een enkel geval kwam het tot moord. Deze en andere verspreide geweldsincidenten illustreerden de al vergevorde ondermijning van de handhaving van het geweldsmonopolie en de nu op allerlei plaatsen in Joegoslavië snel naderende daadwerkelijke depacifisering van de publieke orde.

Een belangrijke rol in de wending naar openlijke collectieve geweldpleging werd gespeeld door para-militaire Servische en Kroatische strijdgroepen die al dan niet in combinatie met lokale machthebbers op eigen

initiatief tot geweldgebruik overgingen: het oprichten van *road-blocks* en het bezetten van belangrijke kruispunten, het organiseren van gewapende 'zelfverdediging' van 'eigen' dorpen en buurtschappen, overvallen op politieposten, infiltratie in gebieden van 'anderen' en verspreide aanvallen op de 'andere' bevolkingsgroepen. De sterke herleving van het Servisch nationalisme had in Servië ruimte doen ontstaan voor allerlei nationalistische partijen en groepen waarvan een deel teruggreep op het Servische Chetnik-verzet in de Tweede Wereldoorlog. Direct na de Joegoslavische capitulatie, een jaar voor het ontstaan van Tito's partizanenbeweging, was de legerkolonel Mihajlovic een nationaal Servische verzetsbeweging begonnen tegen de Duitsers. De verzetsstrijders noemden zich chetniks naar de naam van de Servische strijders die zich vroeger tegen de Turkse overheersers hadden gekeerd. Tussen de veelal communistische partizanen en de nationalistische chetniks ontstond ernstige rivaliteit en militaire strijd die aan het einde van de oorlog door de partizanen werd gewonnen. Mihajlovic werd gefusilleerd en vele gevangen genomen chetniks werden na het uitsteken van hun ogen op gruwelijke wijze door Tito's troepen omgebracht. Onder sommige Servische nationalistenvonden nu het idee van rehabilitatie van Mihajlovic en de zijnen en in navolging van zijn beweging werden een aantal para-militaire groepen gevormd. De organisatie, financiering en bewapening van deze groepen vond waarschijnlijk ten dele plaats vanuit de extreem-nationalistische partijtjes en ten dele vanuit het JNA, vanuit Milosevic's regime in Belgrado en door de Servisch-orthodoxe kerk.

In de schaduw van Tudjman's HDZ en vanuit extreem-nationalistische Kroatische partijtjes waren soortgelijke groepen ontstaan die zich identificeerden met de oude ustasja-beweging. Uiteindelijk werden in Bosnië-Herzegovina ook door Moslims dergelijke groepen gevormd.

Deze ongeregelde benden waren sterk persoonlijk gebonden aan hun commandanten, ze tooiden zich met bizarre namen en bestonden uit een samenraapsel van mannen: (ex-)militairen en ultra-nationalistische vechtersbazen maar ook beroepscriminelen, moordenaars, pooiers, sportschoolhouders en losse avonturiers. Wat zij allen gemeen hadden was vaardigheid in en voorliefde voor geweldpleging en zij zijn in vele gevallen verantwoordelijk voor de meest extreme gruweldaden die in Joegoslavië de laatste jaren gepleegd zijn. Hoewel deze benden, zeker na het ontstaan van de openlijke oorlogsomstandigheden in de zomer van 1991, tamelijk zelfstandig konden opereren, zijn er sterke aanwijzingen dat hun commandanten indirect opdrachten ontvingen van de hoogste Servische en Kroatische politieke en militaire autoriteiten. Ook zijn er vele voorbeelden van

rechtstreekse samenwerking met geregelde legereenheden van het JNA, het Bosnisch-Servische en het Kroatische leger. In enkele gevallen zijn naar het oordeel van de hoogste autoriteiten te extreem opererende benden met geweld uitgeschakeld.³²

Deze benden belichaamden bij uitstek de 'heropstanding van de krijgers' die de laatste jaren in Joegoslavië op grote schaal heeft plaatsgevonden en die in termen van Elias' theorie kan worden geïnterpreteerd als het tegen-deel van het 'temmen' of 'de verhoofsing' van de krijgers. Ze illustreren ook hoe de desintegratie van de staat en het geweldsmonopolie van bovenaf, gepaard gaat met initiatieven van onderop die bijdragen aan verdere decentralisering en deconcentratie van de geweldsmiddelen en hoe daar-door de voorheen meer gepacificeerde betrekkingen worden ondermijnd en aangetast.

In dit verband is ook het ontstaan van lokale krijgsheren, al dan niet in samenwerking met geregelde en ongeregelde strijdgroepen van buitenaf, van belang geweest. Naarmate de politieke spanningen op federatief niveau toenamen en de situatie steeds dreigender werd, groeiden op plaatselijk niveau, vooral in etnisch gemengde gebieden, bij velen toenemende gevoelens van onveiligheid. Waar bijvoorbeeld in Servische gemeenschappen binnen Kroatië de Servische politie dreigde te worden afgedankt en vervangen door nationalistische Kroatische politie-eenheden, voelden vele Serviërs de institutionele bescherming door het staatsapparaat van zich wegglijpen en begon men protectie te zoeken bij elkaar en bij 'sterke' lokale figuren, soms (ex-)politiemensen, soms criminelen, soms boeren, herders of andere buurtbewoners met een reputatie op het gebied van geweld. Rondom deze figuren kristalliseerde zich dan een kern uit van gewapende mannen die protectie konden bieden, bewakingsdiensten op zich namen, *road-blocks* bemanden en dergelijke meer. Sommigen onder hen groeiden uit tot lokale krijgsheren die een beperkt territorium beheersten, een dorp, een buurt, een streek, daarbinnen de wet konden stellen, 'belasting' konden heffen en vijandig geachte anderen konden terroriseren, ombrengen of verjagen. Zo groeiden ook van 'onderaf' 'autonome' gebieden die soms ook wel van 'bovenaf' geleid werden maar lang niet altijd volledig beheerst.

Het is uiteraard een anachronistische vergelijking maar deze ontwikkeling vertoont frappante gelijkenissen met het proces van feodalisering zoals dat onder andere door Elias is geschetst voor de latere Middeleeuwse samenleving in West-Europa. Vanaf de zomer van 1991 gingen de desintegratie van het geweldsmonopolie, openlijk oorlogsgeweld en de fragmentatie van de beheersing van het territorium in grote delen van Kroatië en wat later ook in Bosnië-Herzegovina hand in hand.

4. Decivilisering

Om voor de hand liggende redenen is het in het Westen in de laatste halve eeuw aanzienlijk moeilijker geworden om samenlevingen en culturen vergelijkenderwijs te typeren in termen van 'meer' of 'minder' geciviliseerd. Wel is het tamelijk vanzelfsprekend gebleven om bijvoorbeeld uitdrukkingen te gebruiken als 'de ineenstorting' of 'het einde van de beschaving' dan wel te spreken van 'toenemende barbarij' of 'barbarisering' voor bepaalde historische perioden of gebeurtenissen.³³ Ook in het geval van Joegoslavië is dat vaak gedaan, niet alleen door buitenstaanders maar ook veelvuldig door betrokkenen zelf. De termen 'beschaafd' versus 'barbaars' of 'primitief' spelen in de beeldvorming van de diverse bevolkingsgroepen ten opzichte van elkaar en in de politieke propaganda een prominente rol. Zo menen vele Slovenen dat het einde van de Europese beschaving begint bij hun grens met Kroatië. Kroatische nationalistten betogen dat zij als erfgenamen van de katholieke, Habsburgse beschaving de Europees-christelijke waarden verdedigen tegen de primitieve Serviërs van de Balkan. De Serviërs zien zich vaak weer als de voorhoede van het christendom in de strijd tegen de oriëntaalse barbarij en de fundamentalistische islamitische horden die Europa dreigen te overspoelen. De Bosnische Moslims menen, niet geheel zonder grond, dat juist zij Europese waarden als de niet-religieuze, multi-etnische staat verdedigen tegen primitieve fascistische Balkan barbaren.³⁴

In al deze gevallen worden de betrokken termen uiteraard gebruikt als strijdbegrippen en om lof en blaam uit te delen. Dat is hier niet de bedoeling, 'decivilisering' wordt hier primair gebruikt als veelomvattend sociologisch begrip dat ten doel heeft bepaalde ontwikkelingen en gebeurtenissen in hun samenhang te begrijpen. Wie Elias' samenvattende 'Ontwerp van een civilisatietheorie' leest tegen een achtergrond van historisch-sociologische kennis over de recente ontwikkelingen in Joegoslavië, wordt getroffen door het inzicht dat veel van de daar beschreven samenhangen en ontwikkelingstrends op lange termijn zich in het geval van Joegoslavië juist in tegenovergestelde richting bewegen. Dat inzicht leidt in grote trekken tot het volgende beeld.

Uitgangspunt is de gedachte dat het gedrag van mensen en hun onderlinge betrekkingen, hun manieren van doen en denken, van voelen en waarderen, ten nauwste samenhangen met de ontwikkeling en structuur van de institutionele arrangementen in de bredere samenleving. In Joegoslavië hebben die institutionele arrangementen op korte termijn voor zeer velen ingrijpende veranderingen ondergaan: de federatieve staat is uiteengevallen, het geweldsmonopolie is gedesintegreerd en gefragmenteerd en collectieve

geweldpleging heeft in een aantal regio's op grote schaal en grillige wijze zijn intrede gedaan. Voorheen fungerende heerschappijstructuren, handelsketens en interdependenties waarop mensen hun verwachtingen en strevingen afstemden en waarbinnen zij hun gedrag reguleerden, zijn op ruime schaal afgebrokkeld en verbroken of worden plotseling herzien of niet langer erkend. Welke consequenties heeft dat alles voor degenen die in zo'n proces betrokken raken?

Een belangrijk algemeen gevolg is dat de niveaus van onzekerheid, dreiging en onberekenbaarheid in de samenleving sterk stijgen en dat is in Joegoslavië ook onmiskenbaar het geval geweest. Mensen kunnen daar verschillend op reageren en hier dient uiteraard ook een onderscheid gemaakt te worden tussen de geweldplegers en de (potentiële) slachtoffers van het geweld, maar het is plausibel dat de genoemde maatschappelijke ontwikkelingen op psychologisch vlak bij zeer velen gevoelens van toenemende spanning en onveiligheid, angst en agressie hebben opgeroepen. Ook dat is uitvoerig gedocumenteerd.

Geconfronteerd met directe geweldsdreiging zijn voor mensen eigenlijk maar drie reacties mogelijk: vluchten, vechten of een of andere vorm van accommodatie, van aanpassing aan de dan soms snel, ingrijpend en overweldigend veranderende machtsverhoudingen. Al deze drie reactiepatronen zijn in Joegoslavië duidelijk waarneembaar. Gewelddadige overvallen op steden en stadjes, dorpen en gehuchten hebben veelal geleid tot omvangrijke golven van paniek en overhaaste vlucht, die zich vaak voortplantten in nabijgelegen streken. De werking van paniek, van geruchten over gruweldaden en van ooggetuigeverslagen over gewelddadigheden is des te sterker naarmate bronnen van betrouwbare informatie schaarser worden en de beschikbaarheid en het functioneren van communicatieve verbindingen afnemen. Dat is veelvuldig het geval geweest, zodat ook geruchten en doelbewust gemanipuleerde desinformatie over naderend geweld zowel tot vluchtreacties hebben geleid als tot de reactie van (terug)vechten bij degenen die daartoe in staat waren, wat dan op zichzelf soms weer tegen geweld uitlokte.

De desintegratie van maatschappelijke beheersing heeft voor velen ook verandering in zelfbeheersing geïmpliceerd: sterkere emotionele schommelingen, minder matiging, een geringere driftbinding, meer affectgeladen gedragingen, minder differentiatie in denken, voelen en waarderen, en meer fantasiegeladen voorstellingen over de werkelijkheid. Deze hele ontwikkeling is niet alleen sterk in de hand gewerkt door de oorlogssituatie maar ook teweegebracht door de aanhoudende ultra-nationalistische propaganda die vooral van Servische en Kroatische kant op allerlei manieren over de mensen is uitgestort. De toch al niet sterke identificatie van de

verschillende bevolkingsgroepen met elkaar werd mede daardoor voor velen omgezet in verdere wederzijdse desidentificatie, dehumanisering en demonisering. Hoewel er aan alle kanten uitzonderingen zijn van individuele mensen die tegen de stroom der gebeurtenissen in verstandig, humaan en moedig bleven denken en handelen, raakten zeer vele anderen bevangen door uiterst negatieve sentimenten en fantasiegeladen voorstellingen omtrent de 'andere' etnische groepen. Daarmee kwam voor velen ook de weg vrij om die 'anderen', bekend of anoniem, op vaak zeer wrede wijze te terroriseren, te martelen, te verkrachten of te doden. De welbewuste terreurdaden van de para-militaire strijdgroepen en lokale krijgsheren maar ook van 'geregelde' legereenheden, niet alleen tegen mannen en jongens van 'de vijand' maar ook tegen weerloze bejaarden, kinderen en vrouwen, gewonden en zieken, dienden zeker de nationalistisch-politieke oorlogsdoelen van verovering en consolidatie van territorium gekoppeld aan 'etnische zuivering', maar ze zijn ook in termen van 'decivilisering' te duiden. De heropstanding, de ontketening van de krijgers in de loop van de desintegratie van Joegoslavië maakte hen relatief los van de maatschappelijke dwang tot zelfdwang die voordien ook voor hen gegolden had. Niet langer belemmerd door hogere autoriteiten en de heerschappijstructuur, door wetten, politie en justitie, konden zij zich een autonomie verwerven die hen in staat stelde straffeloos - en vaak ook uitdrukkelijk beloond - arbitraire macht over anderen uit te oefenen. Daardoor konden zij ook min of meer ongeremd, niet gehinderd door schaamte en gêne, en vaak ook ontremd hun driften uitleven ten koste van die anderen. Ik volsta met één voorbeeld dat symbolisch is voor vele duizenden soortgelijke gebeurtenissen: leden van de Servische Garde, een milite van de Servische Vernieuwings Beweging, hadden een 13-jarig islamitisch meisje gevangen genomen. Ze hadden haar verkracht, alle twintig. Daarna hadden ze het meisje, van wie nog slechts een schim restte, op een tank gezet en rondgereden. En gelachen dat ze hadden.³⁵

In Elias' theorie is de kern van civilisering gelegen in matiging, zowel van het individuele gedrag als van de maatschappelijke machtsverhoudingen. Voor West-Europa heeft hij aannemelijk gemaakt dat civilisering op lange termijn gepaard is gegaan met een bepaalde maatschappelijke dwang tot zelfdwang, met uitbreiding van de dwang tot vooruitzien en van de zelfdwang, met afname van de contrasten en toename van de variaties, met verhoofsing van de krijgers, demping van de driften, de groei van schaamte en gêne, met een sterkere binding van de bovenlagen en sterkere druk van onderaf. Hij heeft er bij herhaling op gewezen dat niets van dit alles vanzelfsprekend is, noch een vaste gegevenheid, maar dat het gaat om his-

torisch contingente en onderling conditionele processen. Altijd blijft de mogelijkheid bestaan voor nieuwe en andere ontwikkelingen en voor een korter of langer durende, meer of minder fundamentele wending van het civilisatieproces in een andere richting. Ik heb aannemelijk trachten te maken dat de Joegoslavische tragedie zo'n wending belichaamt en geprobeerd die tragedie te verhelderen in het perspectief van de theorie. Uiteraard is die interpretatie vatbaar voor discussie en zijn vele vragen onbeantwoord gebleven, maar misschien kan verder onderzoek naar de samenhangen tussen staatsdesintegratie, geweld en decivilisering op den duur bijdragen aan beter inzicht en minder machteloosheid tegenover dergelijke door mensen teweeggebrachte rampen.

Noten

* Dit artikel is een herziene versie van een bijdrage aan de sessie over 'Civilisatie en geweld' van de Sociaal-wetenschappelijke Studiedagen (Amsterdam, 11-12 april 1996). Ik dank Johan Heilbron, Samuel de Lange, Ed Szirmai, Bart Tromp, Nico Wilterdink, Johan Goudsblom en de leden van diens promotiegroep voor hun kritische commentaar.

1. De generaal was Ratko Mladic, commandant van het Bosnisch-Servische leger sinds mei 1992, het dorp was Potocari, de belegerde stad Srebrenica. Degenen die geen bescherming boden, waren Nederlandse VN-militairen. De schatting van het aantal slachtoffers is aan de lage kant, in een andere schatting is sprake van zes- tot achtduizend slachtoffers. Volgens het Rode Kruis zijn er 6546 mensen uit de enclave vermist. Cf. Robert Block, 'The Madness of General Mladic', *New York Review of Books*, Vol. XLII, nr. 15 (05.11.95), pp. 7-9. Volgens NRC-Handelsblad van 08.03.96 hebben twee soldaten van Kroatische herkomst, die tot het Bosnisch-Servische leger behoorden en als daders aan een deel van de moordpartijen deelnamen, inmiddels gedetailleerde verklaringen afgelegd. Mladic, voormalig luitenant-

kolonel van het Joegoslavische nationale leger (JNA) en als zodanig commandant van het JNA-garnizoen van Knin, heeft de massamoord steeds ontkend. Nog onlangs verklaarde hij dat de Bosnische Serviërs tijdens de oorlog in Bosnië 'niet één oorlogsmisdadigheid hebben gepleegd'. Tot op heden is hij niet aangehouden.

2. Hoewel de politieke conflicten en de gewelddadigheden zich grotendeels afspelen langs etnisch-nationalistische scheidslijnen is het dus niet mogelijk eenvoudigweg de ene etnische groep aan te duiden als 'daders' en de andere als 'slachtoffers'. Veeleer gaat het om een uiterst ingewikkeld patroon van escalatie met vele regionale en lokale variaties waarbij actie en reactie, wraak en weerwraak, alle partijen steeds verder hebben meegezogen in een spiraal van toenemende polarisatie en geweldpleging. Hetgeen overigens niet wil zeggen dat alle partijen gelijkelijk schuldig of verantwoordelijk zijn. Ook de militaire strijd is uiterst complex: in de Servische eenheden participeren bijvoorbeeld ook Kroaten en soms zelfs islamitische soldaten uit Bosnië en Servië en Serviërs en Kroaten zijn ook vertegenwoordigd in de islamitische Bosnische troepen. Behalve felle strijd

tussen Serviërs enerzijds en Kroaten en Bosniërs anderzijds is er bij tijden ook hevig gevochten tussen Kroatische en islamitisch Bosnische eenheden en tussen de laatstgenoemden onderling. Het weerspiegelt zowel de ingewikkelde etnische samenstelling van het voormalige Joegoslavië, vooral in delen van Kroatië en in Bosnië, de differentiatie in ideologie en belang binnen en tussen partijen als de zeer ver gevorderde fragmentatie van het geweldsmonopolie.

3. In dit verband zij opgemerkt dat we in de sociale wetenschappen niet beschikken over een min of meer samenhangend en algemeen geaccepteerd theoretisch kader betreffende tussenstatelijke en binnenstatelijke oorlog. Wel is er een onafzienbare hoeveelheid empirisch-historische gegevens over (burger)oorlogen in het heden en het verleden in nagenoeg alle werelddelen en zijn er vele waardevolle theoretische inzichten in allerlei uiteenlopende aspecten van oorlog, van Clausewitz' *Vom Kriege* (1832) en Tolstoj's *Oorlog en vrede* (1865/1869) tot en met Quincy Wright's *A Study of War* (Chicago: University of Chicago Press, 1942, 1964) en John Keegan's *A History of Warfare* (Londen: Pimlico, 1993). De verscheidenheid aan benaderingen komt duidelijk naar voren in J.A.R. van Hooff, G. van Benthem van den Bergh, J.M. Rabbie (red.), *Oorlog. Multidisciplinaire beschouwingen* (Hoogeveen: Stubbeg, 1990). Maar zie ook Koen Koch, 'Beyond the "new paradigmism"'. Some traditional thoughts about state-formation, integration, world polity and war', in: id., *Over staat en statenvorming* (Leiden: DSWO Press, 1993), pp. 137-156, en G. van Benthem van den Bergh, *Rivaliteit in samenwerking. Over de ontwikkeling van de betrekkingen tussen de grote mogendheden en de noodzaak van nieuw denken* (Amsterdam: Meulenhoff, 1989).

4. Cf. J. Goudsblom, *De sociologie van*

Norbert Elias (Amsterdam: Meulenhoff, 1987), p. 66. Zie ook Johan Goudsblom, 'Responses to Norbert Elias's work in England, Germany, the Netherlands and France', in: Peter R. Gleichmann, Johan Goudsblom, Hermann Korte (eds.), *Human Figurations. Essays for/Aufsätze für Norbert Elias* (Amsterdam: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, 1977), pp. 37-97, en J. Goudsblom, 'De civilisatietheorie: kritiek en perspectief', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 22, nr. 2 (oktober 1995), pp. 262-282.

5. Geoffrey Barraclough, 'Clockwork History', *New York Review of Books*, Vol. XXIX, nr. 16 (21.10.82), pp. 36-38. Afgezien van de geringe plausibiliteit van Barraclough's bewering, is het opvallend hoe gemakkelijk hij een onderscheid meent te kunnen maken tussen 'het proces van decivilisatie' en 'het proces van civilisatie'. Zie ook de reactie van Goudsblom op deze recensie: *New York Review* (16.06.83), pp. 51-52.

6. Edmund Leach, 'Violence', *London Review of Books* (23.10.1986). Cf. Stephen Mennell, *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image* (Oxford: Blackwell, 1989), p. 228.

7. Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Cambridge: Polity Press, 1989), pp. 12, 107.

8. Ruud Koopmans & Sophie de Schaepdrijver, 'Mechanisms of State Formation and Collective Action: An Interview with Charles Tilly', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 20, nr. 2 (oktober 1993), pp. 43-73, i.h.b. pp. 54-55. Zie ook Charles Tilly, *State-Induced Violence, 1900-1999* (New York: New School for Social Research, CSSC Working Paper nr. 177, 1993).

9. Anton Blok, 'Primitief en geciviliseerd', *Sociologische Gids*, jrg. XXIX, nr. 3-4, (Themanummer 'Beschaving en geweld') pp. 197-209, i.h.b. 203-204, zie ook p. 196. Voor commentaar op Blok's

kritiek, zie Han Israëls, 'Beschaving en geweld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 9, nr. 4 (februari 1983), pp. 668-679; J. Goudsblom, *De sociologie van Norbert Elias* (Amsterdam: Meulenhoff, 1987), pp. 167-176; Ton Zwaan, 'Norbert Elias en de kritiek', *Intermediair*, jrg. 19, nr. 6 (11.02.83), pp. 1-9, 15.

10. Zie voor Elias' voornaamste inzichten in dit verband: Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Bern: Francke, 1969 (1939)); id., 'Zivilisation und Gewalt. Über das Staatsmonopol der körperlichen Gewalt und seine Durchbrechungen', in: Joachim Matthes (red.), *Lebenswelt und soziale Probleme. Verhandlungen des 20. Deutschen Soziologentages zu Bremen 1980* (Frankfurt: Campus, 1981), pp. 98-122; id., *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert* (Frankfurt: Suhrkamp, 1989). Elias heeft niet expliciet een theorie over 'decivilisering' opgesteld, maar zijn civilisatietheorie bevat daartoe wel een aantal aangrijpingspunten en is voldoende open om een dergelijke theorie verder te ontwikkelen. Eerder zijn daartoe aanzetten gegeven door Stephen Mennell, Mart Bax en Jonathan Fletcher. Cf. Stephen Mennell, *Norbert Elias. Civilization and the Human Self-Image* (Oxford: Blackwell, 1989), pp. 227-228, 246-250 en id., 'Civilizing and Decivilizing Processes' in: Johan Goudsblom, Eric Jones, Stephen Mennell, *The Course of Human History. Economic Growth, Social Process, and Civilization* (New York: M.E. Sharpe, 1996), pp. 101-116; Mart Bax, 'Medjugorjes kleine oorlog. Barbarisering in een Bosnische bedevaartplaats', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 20, nr. 1 (juni 1993), pp. 3-25; Jonathan Fletcher, 'Towards a Theory of Decivilizing Processes', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 22,

nr. 2 (oktober 1995), pp. 283-296.

11. Cf. Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*, 1969, Dl. II, pp. 312-336, i.h.b. p. 322.

12. In Elias' visie op sociale ontwikkeling op lange termijn - en in die van menig andere historisch-socioloog - speelt aandacht voor de aard, het verloop en de grenzen van concurrentiestrijd een centrale rol. Voor Joegoslavië is een dergelijke interpretatie systematisch beargumenteerd door Laura Silber & Allan Little, *The Death of Yugoslavia* (Harmondsworth: Penguin/BBC Books, 1995) en op beklemmende wijze verbeeld in de gelijknamige serie documentaires van de BBC, die in Nederland door de VPRO is uitgezonden. Dezelfde interpretatie wordt ondersteund door een serie artikelen van Misha Glenny in de *New York Review of Books* (30.01.92; 13.08.92; 28.01.93; 27.05.93; 07.04.94) en in zijn *The Fall of Yugoslavia. The Third Balkan War* (Harmondsworth: Penguin, 1992, nieuwe editie 1993). Zie ook Norman Cigar, *Genocide in Bosnia. The Policy of 'Ethnic Cleansing'* (College Station: Texas A&M University Press, 1995); Roy Gutman, *A Witness to Genocide* (New York: Macmillan, 1993) en Michael Ignatieff, 'The Politics of Self-Destruction', *New York Review of Books*, Vol. XLII, nr. 17 (02.11.95), pp. 17-19.

13. De analyse van de dynamiek van de concurrentiestrijd tussen en binnen elites over lange termijn is een centraal element in Elias' studie van het proces van feodalisering en staatsvorming in de latere Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd in de Franse gebieden (Elias 1969, II, pp. 14-37, 76-88, 123-279). Waar daar en toen de ontwikkelingen uiteindelijk resulteerden in de vorming van min of meer stabiele heerschappij-, gewelds- en belastingmonopolies, van staten kortom, zijn de recente ontwikkelingen in Joegoslavië - uiteraard onder in veel opzichten

andere omstandigheden - juist in omgekeerde richting verlopen: min of meer stabiele monopolies zijn gedestabiliseerd en tot op zekere hoogte gedesintegreerd. Een ontwikkeling in een dergelijke richting behoeft nadere verklaring maar is niet principieel strijdig met Elias' theorie: niet alleen vestigt hij in zijn analyse van de sociogenese van de dynastieke staat in West-Europa herhaaldelijk de aandacht op dergelijke fasen van (hernieuwde) destabilisering en desintegratie, ook heeft hij er meermaals op gewezen dat deze mogelijkheid altijd open blijft (bv. Elias 1969, II, pp. 444-445). Zijn inzichten op dit punt stemmen in hoge mate overeen met de resultaten van bijvoorbeeld Charles Tilly's onderzoeken naar het ontstaan van 'revolutionaire situaties' en 'multipole soevereiniteit' binnen staten (bv. Charles Tilly, *The Vendée* (Londen: Edward Arnold, 1964), pp. 159-198, 263-344, en id., *From Mobilization to Revolution* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978), pp. 189-222). Nauwe verwantschap is er ook met recent ontwikkelde inzichten in de samenhangen tussen revolutie, oorlog en genocide, cf. Robert F. Melson, *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust* (Chicago/Londen: University of Chicago Press, 1992).

14. Bosnië-Herzegovina, ongeveer anderhalf maal zo groot als Nederland, telde bij het begin van de oorlog ruim 4 miljoen inwoners, van wie ruim 2 miljoen Moslims, 1,3 miljoen Serviërs en circa 750.000 Kroaten. Een 'Bosnisch nationalisme' dat alle bevolkingsgroepen omvatte, heeft nooit bestaan. De Moslims - een weinig adequate omschrijving van de slechts ten dele als islamitisch te beschouwen bevolkingsgroep - van Bosnië en de Sandžak (een overwegend islamitische streek op de grens van Servië en Montenegro) verwierven voor het eerst

met de nieuwe Joegoslavische grondwet van 1974 officiële erkenning als een van de naties in Joegoslavië. Van een 'eigen' nationaal bewustzijn onder Moslims, vergelijkbaar met dat van Serviërs en Kroaten, was nauwelijks sprake. Cf. Misha Glenny, 1993, pp. 142-145. In de loop van de oorlog wisten de Servische strijdgroepen aanvankelijk bijna 70% van het territorium te veroveren, na de snelle inname van de Bosnische Krajina door Kroatische troepen vorig jaar werd dat teruggebracht tot een kleine 50% in het najaar van 1995. De Kroaten beheersten toen ruim 20% van het Bosnische territorium, de Moslims iets minder dan een derde deel, dat bovendien in enclaves gefragmenteerd was. Cf. Timothy Garton Ash, 'Bosnia in Our Future', *New York Review of Books* (21.12.95), pp. 27-31.

15. Op dit aspect kan hier niet uitvoerig worden ingegaan. Zowel Glenny 1993, Silber & Little 1995 als Cigar 1995 geven vele gedetailleerde voorbeelden.

16. Zie bijvoorbeeld S.R. Steinmetz, *De nationaliteiten in Europa. Eene sociographische en politieke studie* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1920), p. 79.

17. Cf. Antony Polonsky, *The Little Dictators. The History of Eastern Europe since 1918* (Londen: Routledge & Kegan Paul, 1975), pp. 94-106 en Theda Skocpol, *States and Social Revolutions* (Cambridge: Cambridge U.P., 1979), pp. 24-33.

18. Zoals vrijwel altijd bij aantallen slachtoffers van oorlogen en genocides zijn deze aantallen omstreden schattingen, zie echter de tabel in Cigar 1995, p. 9.

19. Zoals Barrington Moore heeft betoogd, maakten dergelijke condities een ontwikkeling in de richting van democratie in de eerste helft van de twintigste eeuw zeer onwaarschijnlijk maar bevorderden ze veeleer een ontwikkeling in de richting van communisme dan wel fascis-

me (*Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, (Boston: Beacon Press, 1967), pp. 420-422). Joegoslavië is een van de landen waarin, zoals bekend, beide tot ontwikkeling zijn gekomen.

20. Cf. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries. The Rise and Fall of the Turkish Empire* (New York: Morrow Quill, 1977), i.h.b. pp. 503-593; George F. Kennan, 'The Balkan Crisis: 1913 and 1993', *New York Review of Books* (15.07.93), pp. 3-7.

21. In zijn autobiografie *Land without Justice* (Londen, 1958) schreef Milovan Djilas over zijn voorouders in het Montenegro van voor de Eerste Wereldoorlog het volgende: 'Though the life of my family is not completely typical of my homeland, Montenegro, it is typical in one respect: the men of several generations have died at the hands of Montenegrins, men of the same faith and name. My father's grandfather, my own two grandfathers, my father, and my uncle were killed, as though a dread curse lay upon them. (...) Generation after generation, and the bloody chain was not broken. The inherited fear and hatred of feuding clans was stronger than the fear and hatred of the enemy, the Turks' (citaat in G. van Benthem van den Bergh, *De staat van geweld* (Amsterdam: Meulenhoff, 1980), p. 48. Cf. Jacob Black-Michaud, *Feuding Societies* (Oxford: Blackwell, 1975).

22. Gevoeligheid voor geweld is geen historische sociaal-culturele constante: het varieert door de tijd, tussen en binnen beschavingen, samenlevingen en culturen, tussen sociale groepen binnen een samenleving, soms ook binnen een individueel mensenleven. Het is een belangrijk aspect van elke civilisering, zie bijvoorbeeld E.V. Walter, *Terror and Resistance. A Study of Political Violence with Case*

Studies of Some Primitive African Communities (Londen: Oxford U.P., 1969); Edward Peters, *Torture* (Oxford: Blackwell, 1985).

23. Dit dualisme speelt in het Joegoslavische conflict zowel formeel als substantieel een belangrijke rol. Mede op grond hiervan werd het secessionisme gebaseerd van Slovenië en Kroatië, maar ook de aanspraken van Serviërs in Kroatië om zich te mogen afscheiden van deze republiek en de initiatieven van Serviërs en Kroaten in Bosnië om hetzelfde te doen.

24. Silber & Little, 1995, pp. 33-34; Glenny, 1993: 32, 35, 66-70.

25. Silber & Little, 1995, pp. 29-32; voor de citaten zie Cigar, 1995, pp. 23-25; voorts Michael Ignatieff, *Blood and Belonging* (New York: Farrar, 1993), pp. 26-28.

26. Silber & Little, 1995, pp. 36-48, 60-86, 129-146. Zie over de belangrijke rol van de massa-media: Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina* (Washington, 1994) en Warren Zimmermann, 'The Captive Mind', *New York Review of Books* (02.02.95), pp. 3-6. Thans zijn zowel in Servië als in Kroatië nagenoeg alle media onder controle van de regimes.

27. Uitvoerig over het Servische nationalisme: Cigar, 1995.

28. Over de ontwikkelingen in Slovenië en Kroatië, Silber & Little, 1995, pp. 49-59, 87-97, 169-185, 186-209.

29. Omdat het voorbijgaat aan de aard van de staatsheerschappij is het een betrekkelijk naïeve indicatie, maar het geeft toch te denken dat het gemiddelde aantal moorden per 100.000 inwoners per jaar in Joegoslavië in de jaren '80 bijna zes maal zo laag was als in de Verenigde Staten (2,4 versus 13,7) en nog iets lager lag dan in Zweden en Finland. Cf. Cigar 1995, p. 209.

30. Cf. Silber & Little, 1995, pp. 113-128.

31. Glenny, 1993, pp. 21-30, 38; Silber & Little, 1995, pp. 98-112.

32. Een Russische huurling die de training doormaakte van de Servische 'Tijgers' die onder commando staan van de voormalige geheim agent en internationaal gezochte crimineel Arkan, rapporteerde later dat hij en andere Russen verbaasd waren over de Servisch nationalistische indoctrinatie waarbij zij leerden

dat 'een Servische patriot genadeloos is tegen de vijand en het recht niet heeft diens kinderen, vrouwen of bejaarden te sparen'. Cf. Cigar, 1995, p. 65.

33. Mennell, 1989, p. 227.

34. Michael Ignatieff, 'Homage to Bosnia', *New York Review of Books* (21.04.94), pp. 3-6.

35. Cigar, 1995, p. 104.